

**Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні
як джерело дослідження його причин та наслідків**

Важливим фактором історичної дійсності, як відомо, є мемуари, спогади, листування. До 75–х роковин голоду, скоєного тоталітарним комуністичним режимом, опубліковано чимало збірників спогадів–свідчень очевидців найстрахітливішої народної трагедії, людей, які пережили голодове лихоліття й вижили.

Більш ніж за 5 десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько–сталінської ідеології "дрібнобуржуазності і меншовартості" годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки шепотом розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням–проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Багато скептиків не задіювали в дослідження цих цінних документів як історичних джерел. "Свідчення очевидців голодомору побачили світ на Заході через кілька років після трагедії. Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е. Амменде в книзі "Чи мусить Росія голодувати?" (німецькою мовою, 1935). В українській діаспорі виходили друком спогади свідків трагедії та наукові праці, що спиралися на них. Згадати б тільки двотомник "Біла книга чорних діл Кремля" (англійською мовою, 1953) та свідчення очевидця О. Воропая "В дев'ятім колі" (1953), — зазначав професор Торонтського університету В. Ісаїв¹. З 1986 по 1990 рр. науковою роботою комісії Конгресу та уряду США керував Дж. Мейс. Діяльність Комісії ґрунтувалася на свідченнях очевидців та наукових дослідженнях. Вислідом її роботи став "Збірник усних свідчень комісії з дослідження голоду в Україні"².

В Україні збирались та публікувались свідчення очевидців голодомору від початку політики "гласності". Велика заслуга у цьому належить дослідникам В. Маняку та Л. Коваленко, які зібрали близько шести тисяч свідчень, багато з яких опубліковано у книзі "33–й: Голод: Народна Книга–Меморіал" (1991)³. На жаль, передчасна смерть обох дослідників перервала цю працю.

В Україні ентузіасти–дослідники голоду–геноциду — автори–упорядники збірників–свідчень Б. Ткаченко, В. Рудий, Ю. Авраменко, Т. Поліщук, М. Булда, Ю. Мицик, Т. Демченко, І. Магрицька, Г. Капустян, П. Ящук та

ін. за останні 15 років підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод, і вижили⁴.

Визначний дослідник голодомору 1932–33 рр. в Україні Дж.Мейс у вступі до двотомника П. Ящука "Портрет темряви" (1999) стверджував: "Історичні події своєрідно переломлюються в свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю: важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень, як історичного джерела, про те, як пам'ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як наприклад, члени "Міжнародної амністії", переконливо засвідчує, що жертви не брешуть. ...Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати"⁵.

Свідчення тих, хто вижив, дають можливість побачити й усвідомити його причини й наслідки, технологію творення геноциду. Як й архівні документи, вони показують, що злочин щодо українського народу здійснювався московським центром. З'ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України — рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й. Сталіна, всі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед, зерна, знаходилися в його руках. Вказівки його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В. Молотова, Л. Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР.

Про хлібозаготівлі, вивіз у хлібозаготівлю усього наявного в колгоспах і у колгоспників й одноосібників хліба містять відомі численні документи. Про це ж — розповіді свідків таких дій влади. Прослідкуємо за змістом свідчень:

"Восени 1932–го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нишпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, фуражні та насінневі фонди. Крім хліба, вивозилася

картопля, насіння городини, буряків, м'ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалося без господарів. Лише щоденне рипіння погано змашених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могили. Виживав, хто як міг.

Поменшало на подвір'ях собак, котів. Вони теж, подекуди очевидці, "пішли" до казана", — розповідав І. Бойченко (с. Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.). "До кожного двору доводили план — скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш — знову план новий дають. У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 ротів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти — буряки, гарбузи, квасолі. Забрали й корову. Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирали, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли, те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село," — свідчила П. Буваленко (с. Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.).⁶

Хоча ЦК ВКП(б) та радянський уряд оголосили про "успішне завершення колективізації", плануючи голод-геноцид в Україні, дали таємну вказівку на її продовження, тобто посилення розкуркулювання вже не "куркулів", а "середняків" і "бідняків", що звались "одноосібниками", не бажаючи вступати до колгоспів. З метою подальшого застосування репресій стосовно розкуркулення й колективізації з Кремля надійшла секретна телеграма, яка нещодавно була введена до наукового обігу. Телеграма секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна до ЦК КП(б)У з поправкою про терміни завершення в СРСР колективізації: "Повідомляється наступна поправка до телеграми, надісланої вам 14 січня про річницю смерті Леніна: лозунг за завершення в основному в 1932 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР слід читати так: "за завершення в основному в 1932–33 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР" (підкреслено — О. В.). 20.I.1932. Секретар ЦК Й. Сталін. Телеграма адресована до: "Харків, ЦК КП(б) України. Серія "Г". Нац. ЦК, крайкомам та обкомам"⁷.

Отримавши телеграму, ЦК КП(б)У негайно дав вказівки обкомам про посилення репресій щодо колективізації, розкуркулювання та хлібозаготівель в усій країні. "Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша

не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати, в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де," — свідчив Т. Мазур (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). "Був план до двору. Хто його не виконував — того розкуркулювали" (М. Каневський, с. Новоберислав на Херсонщині).

"У той час батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 руб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він все життя працював в наймах, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому" — спогадує І. Мельниченко (с. Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські. Морили голодом, холодом, умертвляли, вивозили в Сибір. "Була розкулачена і моя сім'я. Батька, Тетієвського Якова Петровича, як куркуля, били, посадили в тюрму. Нас, голих, босих повикидали з наших осель на вулицю, провіривши, чи не залишилось чого їстівного. Даже повитягали глиняні горшки з печі, повиливали страву з них... Все продавали на торгах. Це — геноцид щодо розкулачених", — запевняє Г. Юраш, яка пережила голод в с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну на Київщині.

Витворювались все нові й нові методи позбавлення сільського населення продуктів харчування. Один з багаточисленних засобів творення геноциду — на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, "активісти" насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть вбивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид й вижили, підтверджують це ганебне явище. Так, Г. Цимбал із с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: "По селах ходили "активісти" і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помирали". "Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був "контролю". У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт", — свідчила М. Денисенко з с. Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

Уповноважених з хлібозаготівель затверджували у найвищих парторганах. А бригади активістів-буксирів були створені за постановою та інструкцією РНК УСРР "Про застосування репресій до одноосібників за

нездачу хліба" від 11 листопада 1932 р.⁸ Тим, хто робить закиди дослідникам, заявляючи, що самі по собі активісти грабували своїх же односельців, необхідно прочитати в архіві такий і подібні документи за 1932 р., як "Список районів, до яких надіслано буксирні бригади з колгоспників. Та й сама назва "буксири" офіційна, а зовсім не народна. От вам і "свої", але слуги чи пристосуванці компартії, розкуркулювачі. "Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли", — свідчила В. Бондарчук (с. Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Ф. Біленко (м. Тальне Київської (нині Черкаська) обл.) згадував: "Сільських "активістів" забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злочинці в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голови сільради. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові — Цуцик, голові сільради — Джус. Про них так співали:

"Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус — комуніст
Доведе до смерти".

Майже чотири роки у війну я був у'язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив". "В нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння мішечок проса. Картопля була закопана, гілляками накрита. Все навантажили на підводу "буксири" й вивезли. Наклали заготівлю – 109 пудів хліба. Щодня їздила "червона валка", вишукували хліб і забирали все до грама", — згадувала М. Ковалишина з Вінниччини. "Вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали", — констатувала Г. Удовицька (Башкирова) з Дніпропетровщини. Якби не забирали харчі, то люди були б живі".

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше — селян у "приховуванні зерна", його "розбазарюванні, "розкраданні", "саботажі хлібозаготівель", "антидержавній діяльності" тощо. Місцеві керівники в свою чергу у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої "допомоги" відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення "заготівельниками", на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів. "А люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: "Вам землю дали, її і їжте". Люди й

справді в розпачі пробували їсти землю", — згадувала Г. Баштаненко (с.Жабокряківка на Харківщині).

Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба від 1 січня 1933 р. вимагала:

"... б) стосовно колгоспників, колгоспів й одноосібників, що уперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів й кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін"⁹. Постановою ж ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності наказували: "...Застосувати як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз з боку куркульських та інших антирадянських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі. ...3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах. Голова ЦВК Союзу РСР *М. Калінін*, Голова РНК Союзу РСР *В. Молотов (Скрябін)*, Секретар ЦВК Союзу РСР *А. Єнукідзе*"¹⁰.

Про виконання цих директив компартії читаємо у свідченнях. Так, М. Балановський (м. Умань Київської (нині Черкаська) обл.), голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.) згадує: "На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вулицями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев'яти родинях померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав Марко Лещенко, ще ніхто з голоду не помер. А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті. У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя Марка Лещенка, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоною околицею і наганом, що звисав у нього з пояса, з піною на губах кричав: "Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх? Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?" Такими були вимоги комунобільшовиків: "Зерна і смерті!" Повимітали буквально все, що для життя потрібно було. Хто це робив? Члени партії. Це обов'язково! Ніякого співчуття у них не було: "Нас заставили. Ми повинні виконати завдання ". І все... Для комуністів ми були зовсім чужими. Ми їх проклинали...", — свідчив Я. Вербицький (м. Балаклія Харківської обл.). "В 30-х роках був штучний голод, а в селах забирали зерно, м'ясо, яйця, та й загалом продовольство! Пам'ятаю, в 1933 р. поїхав я в село на Різдво, а там якраз судили двох селян за те, що ховали хліб. Я їх добре знав, ріс з ними в одному селі. Пам'ятаю, комісія

якась приїхала з прокуратурою, по 10 років дали їм. Один тоді встав і говорить: "Я революцію робив, воював за свою землю, а тепер що ж получаю за це?" У нього вдома залишилось четверо дітей, жінка й батьки. Їжі нема, живності теж нема. Багато років потому я зустрів Івана — того комсомольця, який арештовував і судив їх. Я запитав, чому він це зробив, не пожалів дітей, забрав останнє. Так він послався на партію, мов, вона веліла", — ось такий висновок Гната Григоровича (прізвища він не назвав, голод пережив у с. Котівка на Дніпропетровщині).

Однією з найпоширеніших репресій влади для творення геноциду було занесення сіл на "чорну дошку". За компартійним рішенням, введення "чорних дощок" було заплановано начебто "з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель". В листопаді 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор за прикладом Сталіна особисто звернувся листом до секретарів ряду обкомів компартії України з пропозицією назвати села для занесення на "чорну дошку"¹¹. "Встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі", — зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У і особисто підписаній Косіором¹². Ця партійна постанова не публікувалася. В "Довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель" від 2 грудня 1932 р. підпунктом першим є "Занесення на "чорну дошку" по всіх областях України сіл, районів, колгоспів, репресії до керівного складу та службових осіб в колгоспах, застосування репресій до твердоздавців та одноосібників, застосування товарних репресій. Вказана також кількість застосованих репресій. А вже 6 грудня постановою Раднаркому УСРР й ЦК КП(б)У за підписами Косіора й Чубаря на "чорну дошку" занесено по 2 села в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях¹³. Це — документи з архівів. А далі — свідчення:

"В Дніпропетровській області "очорнили" колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібників, відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 р. 51 колгосп потрапив на "чорну дошку". У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 осіб потрапили за ґрати, а десятих із них було розстріляно. У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування...

Для посилення наступу на селянство Сталін послав в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили. З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках. Це — комуністичні вожді. І

їх треба судити навіть посмертно", — вважає П. Вакулюк (с.Верхівня на Житомирщині, де пережив голодомори 1932-1933 та 1946–1947 років). "Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградительніе отряди". "На Україну нельзя, — сказав йому старший. — Давім хохлов", — засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району (Харківської (нині Полтавська) обл.) теж стояв "заградительний отряд", а люди їли людей! На запитання дядька у офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как здохнет последний хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей", — розповідав П. Масляк (м. Київ). Наруга над людьми, які під "чорною дошкою" були пограбовані й поставлені в умови неможливості купити продукти харчування призводила до вимирання. Знуцання в радянському "гетто" набули разючих масштабів. "У тяжкі дні голодомору в Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстоко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагана і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию, Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою" (Ф. Бублик з с. Соколівка Васильківського р-ну Київської обл.). "Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила меншу дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпускали навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: "В'язи, куркульський корінь!" (Я. Маляр. с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

"Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживала в с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. Був у нас страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали "чорну дошку"... Вимерла половина села", — свідчила Я. Пушна.

В той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, йшов вивіз зерна на Захід. Якщо 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го — 5,2, 1932-го — 5,1 млн т.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із забороною виїзду з України виснажених голодом селян. ЦК ВКП(б) та

РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву "у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України" для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху "(т. Лаврищеву)" та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України¹⁴. Українським селянам заборонили виїзд—рятування від голоду з України.

А ось що пишуть про вивіз зерна та виїзд хліборобів з України свідки: "Голод підкрадався поступово. Ще в 1932 р. все зерно прямо з—під молотилки вивозилось в м. Марганець на станцію, вантажилось у вагони й кудись відправлялось. Навіть солома, котру молотили повторно, теж вивозилась (Р. Бородкіна, с. Добра Надія Томаківського р—ну Дніпропетровської обл.). А О. Биков, який під час голоду служив у Радянській армії, розповів про "надлишки" хліба в "країні будованого соціалізму": "Народився я в м. Корець Рівненської області. В 1932—1933 рр. відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно: "Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі". Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом: "Излишки УССР". Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с. Веселий Гай Магдалинівського р—ну Дніпропетровської області у 1936 р."

Селяни були позбавлені можливості пересування задля врятування від голодної смерті. Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людоїдство. УСРР перетворилась на могилище, в якому опинилися мільйони безневинно убієнних українських селян та їх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, ін. регіонів СРСР. "...Навесні 33—го року вночі прийшли комсомольці—активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все—все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім'я залишилася без продуктів харчування зовсім. І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, затим — Іван, потім — мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз.

Сьогодні — от я її бачила, а завтра — вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати, — розповідає А. Глуховська (у дівочтві Цегельна) з Києва, яка пережила голодомор в с. Скибинці Тетіївського району Київської області. — На той час живими тільки й остались батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули... І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди... Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьківському, полі, я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю... ..У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця... А трохи згодом мені сказали, що в селі організували приют для сиріт. Пішла я в приют. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 г хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло. Була в тому приюті дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами. Наш куток в селі майже весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх діток. Дай, Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно утворена комуністичним режимом, ніколи не повторилася", — сумно зітхнула жінка.

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них — неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК з відміткою "таємно вручити в закритому пакеті" від 3 грудня 1932 р.: "Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, виловлювання спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель".

Репресивними засобами творення геноциду було виселення як "куркулів", так і цілих хуторів, сіл, станиць, населених, в основному, українцями. "Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної,

усіх жителів за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками—червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар й худобу виселених", — йшлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях", підписаний Головою РНК СРСР В. Молотовим і Секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним.

За тотальної викачки зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудодні. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися. А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на "чорні дошки", відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду в області.

Одним з репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечею, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли — репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. "Про заходи з посилення хлібозаготівель..." наказував: "застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса"¹⁵. Причому, накладання натурштрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з "умілою репресією" проти "злісних контрактантів, утаювачів хліба", проти "розбазарювачів колгоспних хлібних й фуражних фондів". В Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено "за невиконання хлібозаготівлі" з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч. II) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років — 6 осіб, від 5 до 7 років — 10...".

Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалось зараховувати як нібито видане їм на трудодні, а лишки начебто виданого хліба — на виконання плану хлібозаготівель¹⁶.

Антинародною, сатанинською, довготривалою стала акція, цинічно й жорстоко, смертельно для українських селян підготовлена владою. Після збору врожаю 1932 р. хліборобам видали зерно на трудодні, а через деякий час влада (своїм же рішенням), оголосила, що цей хліб селянам видано "незаконно". Постановою Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з

посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. вимагалось "негайно організувати повернення "незаконно розданого хліба і направити його на виконання плану хлібозаготівель"¹⁷ (Підкреслено. — О. В.). "У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудовень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий "незаконно", — свідчив М. Борульник, із с. Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл.: "Організовував роботу активістських загонів голова сільської Ради — Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки в хатах, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів із згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець осені — початок зими голод почав сильно проявлятися. На початок 1933 р. смертність зростає в кілька разів".

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло рішення про вислання на північ 700 сімей з 20-25 сіл основних відстаючих районів, "злісних елементів і куркулів" (без сімей) кількістю 700 осіб, про посилення репресій щодо "злісних нездавців хліба одноосібників"; застосувати розпродаж усього їхнього майна, а також позбавлення [повністю] усієї садибної землі та всіх будівель. Щодо Харківської області цього заходу застосувати, приміром, до 1000 господарств, по Дніпропетровській області — 500 господарств¹⁸. З Чернігівської області рішенням політбюро ЦК ВКП(б) виселено 300 сімей¹⁹. Відразу ж комуністи почали виконання рішення вождів у всіх областях УСРР: "Одного разу в нашу хату прийшов з сільради якийсь дядько й об'явив, що нас висилають. Щоб ми збирались на такий-то час, вірніше, на скільки днів узяти харчування, а у нас ні хліба, ні муки, ні крупи — нічого не було. Але взнали про це наші колишні сусіди: напекли хліба й із хліба насушили сухарів й провели нас в далеку дорогу. Проводжали за село, плакали. 6 сімей везли на станцію, і, пам'ятаю, що дуже багато йшло народу за нами, а комсомольці — молоді хлопці відганяли їх, й тільки в одного була якась гвинтівка, а решта — з палками. Сьому сім'ю привезли вечером, коли ми були вже в вагоні. Це був дід Віктор Супрун. ...Вночі нас привезли до Путивля. У їдальні ми пообідали — 1 відро супу на вагон. А потім нас повезли на північ. Скільки днів нас везли, не пам'ятаю, але якось відчепили вагони, відкрили їх, і ми побачили багато снігу. ...В халабудях було 2 залізні пічки, 4-ярусні нари, на яких місцями був і сніг і лід..." — згадувала В. Супрун з Чернігівщини.

В партійно-радянських документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудовні до виконання плану хлібозаготівель. Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те ж саме — обкомів — райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі — витoki й причини геноциду. Однак, владним комчиновникам під тиском вищестоячих

парторганів потрібно було організувати роботу колгоспів під врожай кожного наступного року. І щоб виснажені голодом селяни, що ледве вижили, могли працювати, з дозволу влади їх почали підгодовувати "баландою" в громадських їдальнях. Тільки без хліба. На це приймалися спеціальні постанови. Так, постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р. наказувала "...Видачу хліба при громадському харчуванні... припинити... Колгоспники... на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб"²⁰. А на виконання цієї постанови — маса свідчень про невидачу хліба. Поширювалось труподство й людоджерство. "Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм, я тебе з'їм!..." Й хапає мене за плече, а вдержати не може — руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він навздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм..." Вирвалась-таки. Боялася людей..."

Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть" (свідок киянка Г. Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.). "У ті роки найпоширенішим було застереження: "Не ходи, бо з'їдять", і найпершим запитанням: "Скільки людей у сім'ї померло?" (Г. Бабик, с. Василівка на Дніпропетровщині). "Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у приют, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у приют свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду — померла. Це жахливо згадувати" (С. Бондаренко). "Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Мерців звалювали в загальну яму, ледь пригортаючи землею. Іноді трупи лежали просто на вулиці, або люди приносили їх до сільради". (О. Бондар). "В нашій сотні дворів живими залишилось кілька душ. Мертвих звозили й скидали в силосні ями. Точно таке ж робилось і в інших селах. Може, десь було й легше, але про таке я не чув. Деякі сім'ї вимирали до останньої людини, навіть прізвище зникало з цього світу назавжди" (І. Булавін). "А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хочуть признати страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигодно Сталіну. Хто хотів утікати в Росію, бо там голоду не було, то

наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали. Я 2 рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудовень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну". (Л. Пересунько). Чорні дії влади і страждання народу України старанно й жорстоко владою й каральними органами замовчувались. "У ті роки — 1932-й–33-й — я ходив у 4-й клас. В школі про голод ніхто нічого не говорив. Було так поставлено, що один другому не мали права жаліться, що життя погане. Сказане про злидні зразу ж доносили в НКВД, а вночі машина ("чорний ворон") відвозила того, хто це сказав, назавжди, так був відвезений Стороженко Яків" (З. Бугай). "В 30-ті роки страшно було не тільки слово сказати, а й подумати. Здавалось, навіть за думки прийдуть ночтю й заберуть. Прихований страх до сих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так зразу пальці починають тремтіти (Є. Борисенко). Знищувала людей комуністична тоталітарна система, керована Сталіним та його оточенням. "Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору, а за що?" (С. Васильєв, с. Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). К. Марченко, яка пережила голод в с.Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.), стверджує: "Як би не шматували і не перекроювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово "голод", а за привселюдну згадку про голод нещадно карали — правду і пам'ять не знищити". "То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором", — підкреслює Г. Бевз, переживший голод на Київщині. — Тепер багато політиків намагаються з'ясувати, чи був той голод геноцидом українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і організоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство". "Це був найстрашніший штучний голод. Вимирали цілі сім'ї. Батько говорив, що мертвих вже навіть не хоронять. Конка, що їздила по селу, звозила трупи в загальну яму на краю села. Їх не закопували, а просто туди скидали... То був страшний час", — говорила Г. Башмакова. А Р. Бородкіна підтверджувала: "Голод 1932–1933 років був не через неврожай, а тому, що у людей забрали все, що можна було

забрати. Голод було створено штучно". "Я маю право свідчити, що це був геноцид, — твердить Ф. Браславець, — тобто масове знищення невинних людей... В 1944 році в Польщі, під Люблінном, ми звільнили в'язнів фашистського табору смерті. Ворота відчинились, й до нас, солдатів, двинувся натовп чи то людей, чи то привидів. Попереду йшла жінка, страшенно худа, майже гола й притискувала до грудей дитинку. Я остовпів. Таких людей — скелети, обтягнуті шкірою, — я вже бачив у моєму селі в 1933 році".

Противники визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу пояснюють неможливість цього тим, що нібито українців знищували самі українці. Але це зовсім не так. Діяла "залізна" зі своїм "демократичним централізмом" вертикаль влади. Директиви, постанови, що вимагали безспірного, беззаперечного виконання щодо колективізації, розкуркулення й хлібозаготівель, йшли безпосередньо з Москви, із ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, спускалися республікам, далі — областям, районам, сільрадам, які не мали права й не могли не виконувати вказівок під страхом репресій, виключення з партії, розкуркулення, арешту, висилки в Сибір чи фізичного знищення. "З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СРСР диктатор і душолюб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації на Україні. Мета голодомору — знищити основу української нації — селянство та його духовний провід — інтелігенцію" (В. Чепур).

Нині, коли ми маємо солідні документальні видання та збірники спогадів-свідчень людей, які пережили страхітливую трагедію й вижили, чітко бачимо, що дані в них в основному й майже повністю співпадають. Документи підтверджують свідчення. Свідчення відповідають архівним документам.

Аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, дає підстави стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та ін. постанови були нормативно-правовою основою творення голодомору в Україні. Документи та свідчення підтверджують цілеспрямованість влади щодо позбавлення українського селянства продуктів харчування задля його фізичного винищення.

Відверте пограбування селян — такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, чорні дошки, заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та цілий ряд інших. Нелюдськими засобами творення голоду-геноциду Україна в 1932–1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид українського народу 1988 р. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, 15 травня 2003 р. визначено в постанові Верховної Ради України. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України "...визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей", нарешті прийняла на неодноразове подання Президента України В. А. Ющенка Закон "Про голодомор 1932–1933 років" в Україні". Стаття 1 Закону гласить: "Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу"²¹.

Нещодавно побачило світ чотири томне видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США "Великий голод в Україні 1932–1933 років" (упорядник — виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). Передмову до видання написав С. Кульчицький. Високо оцінюючи працю, свідчення, вміщені у виданні, він окремо відзначив правдивість свідчень дітей: "Особливо вражають деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємось зрозуміти"²².

Таким чином, і документи, і свідчення очевидців стверджують одне — голод 1932–1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, є організований геноцид українського народу. Як і архівні документи, свідчення людей, які пережили голодомор й вижили, є вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків. Знаємо, що раніше, за відсутністю доступу до архівних фондів дослідники посилалися саме на свідчення очевидців. І не помилилися. Адже пам'ять — найдостовірніше історичне джерело.

¹ Ісаїв В. [Голодомори в джерелах історії]. — Див.:

http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija.html

² Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine, James E. Mace and Leonid Heretz, eds. (Washington, D.C.: Supt. of Docs, U.S. G.P.O., 1990).

³ 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники В. Маняк, Л. Коваленко). — Київ, 1991.

⁴ Ткаченко Борис. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. — Лебедин, 1994. — 464 с.; Рудий В. Тричі розп'ята Тиврівщина. — Вінниця, 2005. — 68 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упорядники: Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М.). — Київ-Нью-Йорк, 2000. — 445 с.; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). (Упорядник Т. Поліщук). — Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія, 1997. — 368 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упорядник Т. В. Поліщук. — Харків — Нью-Йорк — Львів, 2006. — 416 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Післяслово І. Белебехи. — 2 вид., випр. і допов. Харків: Оригінал, 2007. — 336 с., іл.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах.

Кн. перша, друга (Упорядник — *П. Яцук*). — Київ — Нью-Йорк, 1999. — 707 с., 612 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник *Микола Булда*. — Чорнухи–Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 480 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Т. 1–6. / Упорядник *Юрій Мицик*. — Київ, 2003–2008. — 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упорядник *С. Рен'ях*. — Чернігів, 2003. — 96 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники *Демченко Тамара Павлівна, Легецька Лідія Олександрівна*. — Чернігів, 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передмови *Т. П. Демченко*. Упорядники: *І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова*. — Чернігів, 2005. — 52 с.; Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід": Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. — Чернігів–Ніжин, 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. / Упорядники *Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова*. — Чернігів, 2006. — 96 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. — Т. 1. / Упорядник *Ірина Магрицька*. — Луганськ. — 2008. — 464 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 томах. Т. 1–4. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії *Джеймс Мейс*. — К., 2008. — 838 с., 814 с., 782 с. іл.

⁵ *Мейс Дж.* Обжинки смерті / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. — С. 13

⁶ Свідчення тут й далі з архіву автора–упорядника.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.20. — Спр.5361. — Арк. 1.

⁸ Там само. — Спр.5384. — Арк. 138, 140, 141.

⁹ Там само. — Спр.6339. — Арк. 25.

¹⁰ Известия. — 1932. — 8 августа.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.20. — Спр.5394. — Арк. 89–92.

¹² Там само. — Арк. 3542.

¹³ Там само. — Спр.238. — С. 53–54.

¹⁴ Там само. — Спр.6273. — Арк. 51.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.6. — Спр.237. — Арк. 213.

¹⁶ Там само. — Арк. 210.

¹⁷ Там само. — Арк. 207–216.

¹⁸ Там само. — Спр.238. — Арк. 179.

¹⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп.162. — Д. 14. — Л. 44.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.6. — Спр.237. — Арк. 13.

²¹ Слово Просвіти. — 2006. — 30 листопада — 6 грудня.

²² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії *Джеймс Мейс*. — Київ, 2008. — С. 10.